

BASEL III TALABLARI ASOSIDA TIJORAT BANKLARIDA CHAKANA DEPOZITLAR VA TRANZAKSION MAHSULOTLAR BARQARORLIGINI OSHIRISH

**Ahmurodov Javohir
Qahramon o'g'li**

**“Mikrokreditbank” aksiyadorlik tijorat banki,
Chakana depozit va tranzaksion mahsulotlari
boshqarmasi bosh mutaxassisi
<https://orcid.org/0009-0005-3550-5062>
axmurodovjavohir@gmail.com**

Annotatsiya. Ushbu tezisda Basel III xalqaro prudensial standartlari asosida tijorat banklarida chakana depozitlar va tranzaksion mahsulotlarning likvidlikni boshqarishdagi o'rni o'rganiladi. Chakana depozitlarning barqarorlik darajasi, mijozlarning mablag'larni yechib olish xatti-harakati hamda tranzaksion hisobvaraqlarning bank moliyalashtirish bazasiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston tijorat banklarida depozitlar barqarorligini baholash, mijozlar ma'lumotlaridan foydalanish va likvidlik xatarlarini kamaytirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: Basel III, chakana depozitlar, tranzaksion mahsulotlar, bank likvidligi, LCR, depozitlar barqarorligi, likvidlik riski, tijorat banklari.

Kirish

Zamonaviy bank tizimida likvidlikni samarali boshqarish tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bank resurslarining sezilarli qismini tashkil etuvchi chakana depozitlar va kundalik to'lovlarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi tranzaksion hisobvaraqlarning barqarorligini baholash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Basel III xalqaro standartlarida mazkur masala Liquidity Coverage Ratio (LCR) ko'rsatkichi orqali tartibga solinib, banklarning 30 kunlik stress holatida kutiladigan sof pul chiqimlarini qoplash uchun yetarli yuqori sifatli likvid aktivlarga ega bo'lishi nazarda tutiladi.

Basel III talablariga muvofiq, chakana depozitlar mijozlarning xususiyatlari, depozitlarni sug'urtalash shartlari va bank bilan mavjud munosabatlaridan kelib chiqib, barqaror hamda kamroq barqaror toifalarga ajratiladi. Xususan, tegishli shartlarga javob beradigan barqaror chakana depozitlar uchun odatda 5 foizlik, kamroq barqaror depozitlar uchun esa kamida 10 foizlik mablag'lar chiqib ketishi koeffitsiyentlari qo'llanadi. Muayyan talablarga javob beradigan, to'liq sug'urtalangan ayrim depozitlar uchun vakolatli nazorat organi tomonidan 3 foizlik koeffitsiyent belgilanishi mumkin¹.

¹ 1. Basel Committee on Banking Supervision. Basel Framework: Liquidity Coverage Ratio (LCR), LCR40 — Cash inflows and outflows. Bank for International Settlements. Rasmiy manba.

Ushbu yondashuv banklarning depozit bazasini faqat hajm jihatidan emas, balki stress sharoitida saqlanib qolish ehtimoli nuqtayi nazaridan ham baholash zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil va muhokama

Basel III tizimi tijorat banklarining moliyalashtirish manbalari, xususan, chakana depozitlar va tranzaksion hisobvaraqlar barqarorligini baholashda riskka asoslangan yondashuvni belgilaydi. Likvidlikni qoplash koeffitsiyenti (LCR) doirasida banklar 30 kalendar kunlik stress davrida kutilayotgan sof pul chiqimlarini qoplash uchun yetarli yuqori sifatli likvid aktivlarga ega bo'lishi talab etiladi. Standartga muvofiq, belgilangan mezonlarga javob beradigan barqaror chakana depozitlar uchun, odatda, 5 foizlik, kamroq barqaror chakana depozitlar uchun esa kamida 10 foizlik mablag'larning chiqib ketish koeffitsiyenti qo'llanadi. Ayrim to'liq sug'urtalangan barqaror depozitlar uchun nazorat organining tegishli ruxsati va belgilangan shartlar asosida 3 foizlik koeffitsiyent qo'llanishi mumkin [1]. Ushbu tabaqalashtirilgan koeffitsiyentlar depozitlarga nisbatan tartibga solish talablari nafaqat ularning hajmiga, balki barqarorligiga va mijozlarning mablag'larni yechib olish shartlariga ham bog'liqligini ko'rsatadi. Shu sababli tijorat banklari noqulay iqtisodiy sharoitlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan likvidlik bosimini aniqlash uchun chakana depozitlar portfelining tarkibini baholashi lozim.

Basel III tizimining yana bir muhim jihati qisqa muddatli likvidlik talablari bilan bank moliyalashtirishining tarkibiy barqarorligini farqlashdan iborat. LCR bankning 30 kunlik likvidlik stressiga bardosh berish qobiliyatini baholasa, sof barqaror moliyalashtirish koeffitsiyenti (NSFR) banklarni bir yillik davr mobaynida yanada barqaror moliyalashtirish tuzilmasini saqlashga undaydi. Basel tizimiga ko'ra, belgilangan mezonlarga javob beradigan barqaror chakana depozitlar uchun mavjud barqaror moliyalashtirish (ASF) koeffitsiyenti, odatda, 95 foizni, kamroq barqaror chakana depozitlar uchun esa 90 foizni tashkil etadi [2]. Ushbu yondashuv banklarni barqaror depozitlar bazasini mustahkamlashga va qisqa muddatda qaytarib olinishi mumkin bo'lgan moliyalashtirish manbalariga haddan tashqari bog'liqlikni kamaytirishga rag'batlantiradi. Biroq depozitlarni tasniflashda faqat bank mahsulotining nomi yoki mijoz bilan munosabatlarning davomiyligiga emas, balki Basel III doirasida belgilangan tegishli mezonlarga asoslanish zarur.

O'zbekiston tijorat banklari uchun ushbu tamoyillar chakana depozitlar va tranzaksion mahsulotlarni mijozlarning amaldagi xatti-harakatlari hamda pul oqimlari ma'lumotlari asosida birgalikda baholash zarurligini ko'rsatadi. Ish haqi tushadigan hisobvaraqlar, pensiya to'lovlari, kommunal xizmatlar uchun to'lovlar va muntazam foydalaniladigan to'lov hisobvaraqlari mijozlarning takrorlanuvchi moliyaviy faolligini aniqlash uchun foydali ko'rsatkichlar bo'lishi mumkin. Biroq tranzaksiyalar chastotasining yuqoriligi o'z-o'zidan depozitning prudensial talablar bo'yicha barqarorligini anglatmaydi. Shu sababli banklarda chakana depozitlar barqarorligi indeksini (Retail Deposit Stability Index — RDSI) joriy etish taklif etiladi. Ushbu indeks muayyan davr davomida hisobvaraqlarda saqlanib qoladigan depozitlar ulushini, depozitlar konsentratsiyasini, muddatidan oldin mablag'larni yechib olish chastotasini hamda bozor stressi davrida kuzatilgan pul chiqimlarini monitoring qilish imkonini beradi. Mazkur indeks Basel III tomonidan belgilangan rasmiy ko'rsatkich emas, balki banklar uchun taklif etilayotgan ichki boshqaruv vositasidir. Uni LCR va

NSFR monitoringi bilan birgalikda qo‘llash banklarga hajmi katta bo‘lgan depozitlar bilan amalda ishonchli moliyalashtirish manbai hisoblangan depozitlarni farqlashga yordam beradi.

Tezisning tahlil qismi uchun O‘zbekiston Markaziy banki statistikasi va Basel III xalqaro standartlariga tayangan holda ikkita jadval tuzamiz. Birinchi jadval bank tizimidagi depozitlar dinamikasini, ikkinchisi esa chakana depozitlarni baholashda foydalaniladigan xalqaro prudensial koeffitsiyentlarni ko‘rsatadi.

1-jadval. O‘zbekiston bank tizimida depozitlar dinamikasi

Ko‘rsatkich	2023-yil 1-dekabr	2024-yil 1-dekabr	O‘zgarish
Jami depozitlar, trln so‘m	229,501	297,396	+29,6%
Xorijiy valyutadagi depozitlar, trln so‘m	73,079	77,573	+6,2%
Xorijiy valyutadagi depozitlarning jami depozitlardagi ulushi	31,8%	26,1%	–5,7 foiz punkt
Davlat ulushi mavjud banklar depozitlari, trln so‘m	—	150,648	—
Davlat ulushi mavjud banklarning jami depozitlardagi ulushi	—	50,7%	—

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2024a, 2024b) ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Jadvaldan ko‘rinadiki, 2024-yil 1-dekabr holatiga jami depozitlar hajmi 2023-yilning shu davriga nisbatan qariyb 29,6 foizga oshgan. Shu bilan birga, xorijiy valyutadagi depozitlar hajmi sekinroq o‘seb, ularning jami depozitlardagi ulushi 31,8 foizdan 26,1 foizga tushgan. Bu natijalar depozitlar bazasining kengayishi va valyuta tarkibida o‘zgarish yuz berganini ko‘rsatadi. Biroq mazkur umumiy statistika chakana depozitlarning alohida hajmi yoki barqarorligini bevosita ifodalamaydi; buning uchun jismoniy shaxslar depozitlari va tranzaksion hisobvaraqlari bo‘yicha alohida ma’lumotlar talab etiladi.

2-jadval. Basel III doirasida chakana depozitlarni baholash mezonlari

Ko‘rsatkich	Barqaror chakana depozitlar	Kamroq barqaror chakana depozitlar
LCR hisobidagi mablag‘larning chiqib ketish koeffitsiyenti	5%	Kamida 10%
NSFR hisobidagi mavjud barqaror moliyalashtirish (ASF) koeffitsiyenti	95%	90%
Baholash maqsadi	Stress sharoitida ehtimoliy pul chiqimini hisoblash va barqaror moliyalashtirishni baholash	Yuqoriroq pul chiqimi ehtimolini va moliyalashtirish barqarorligini hisobga olish
Asosiy baholash omillari	Depozitlarni sug‘urtalash, mijozning bank bilan boshqa munosabatlari yoki tranzaksion hisobvaraq mavjudligi	Depozitning xususiyatlari, sug‘urta qamrovi va Basel mezonlariga muvofiq barqarorlik darajasi

Manba: Basel Committee on Banking Supervision (2013, 2014; amaldagi Basel Framework) asosida tuzildi. Ayrim talablarga javob beradigan to'liq sug'urtalangan barqaror depozitlar uchun LCR bo'yicha 3% koeffitsiyentga ruxsat berilishi mumkin.

Ikkinchi jadvaldan ko'rinadiki, Basel III depozitlarni faqat ularning hajmi yoki muddatiga qarab emas, balki ehtimoliy pul chiqimi va moliyalashtirish barqarorligi nuqtayi nazaridan ham baholaydi. Shu sababli O'zbekiston tijorat banklarida ish haqi tushadigan hisobvaraqlar, pensiya to'lovlari va muntazam foydalaniladigan tranzaksion hisobvaraqlarni alohida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv mijozlar mablag'larining harakatini chuqurroq o'rganish va likvidlik riskini oldindan aniqlash imkonini beradi.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Basel III xalqaro standartlari asosida chakana depozitlar va tranzaksion mahsulotlar barqarorligini baholash tijorat banklarida likvidlik riskini samarali boshqarishning muhim yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston bank tizimida depozitlar hajmining o'sishi banklarning resurs bazasi kengayayotganini ko'rsatsa-da, depozitlarning umumiy hajmi ularning stress sharoitida saqlanib qolish darajasini to'liq ifodalamaydi. Shu sababli banklar depozitlar miqdori bilan bir qatorda, ularning tarkibi, mijozlar xatti-harakati, mablag'larni yechib olish ehtimoli va moliyalashtirish manbalarining barqarorligini ham baholashi zarur.

Tadqiqot asosida O'zbekiston tijorat banklarida chakana depozitlar va tranzaksion mahsulotlar barqarorligini oshirish bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Chakana depozitlar barqarorligi indeksini joriy etish. Banklar faoliyatida Retail Deposit Stability Index (RDSI) ko'rsatkichini ichki boshqaruv vositasi sifatida qo'llash taklif etiladi. Indeks depozitlarning belgilangan davr mobaynida saqlanib qolishi, muddatidan oldin yechib olinishi va mijozlar hisobvaraqlaridagi mablag'lar harakatini baholashga xizmat qiladi. Bu ko'rsatkich rasmiy Basel III koeffitsiyentlarini almashtirmasdan, ularni to'ldirishi lozim.

2. Tranzaksion hisobvaraqlar ma'lumotlaridan foydalanishni kengaytirish. Ish haqi, pensiya va muntazam to'lovlar tushadigan hisobvaraqlar bo'yicha pul oqimlarini tahlil qilish orqali banklar mijozlarning moliyaviy xatti-harakatlarini chuqurroq o'rganishi mumkin. Bunda tranzaksiyalar muntazamligi depozitning avtomatik ravishda barqaror deb tasniflanishiga asos bo'lmasligi kerak.

3. LCR va NSFR ko'rsatkichlarini birgalikda boshqarish. Banklarga qisqa muddatli likvidlik ehtiyojlari bilan bir qatorda, uzoq muddatli barqaror moliyalashtirish manbalarini ham muntazam baholab borish tavsiya etiladi. Bu yondashuv depozitlar chiqib ketishi xavfini kamaytirish va aktivlar hamda majburiyatlar muddatlari o'rtasidagi nomuvofiqlikni boshqarishga yordam beradi.

4. Depozitlar chiqib ketishining stress-test modelini ishlab chiqish. Banklar turli ssenariylar, jumladan, yirik mijozlar mablag'larining chiqib ketishi, foiz stavkalarining o'zgarishi va bozordagi ishonchning pasayishi sharoitida likvidlik holatini baholashi lozim. Stress-test natijalari asosida likvid aktivlar zaxirasi va favqulodda moliyalashtirish rejalarini takomillashtirish mumkin.

5. Raqamli monitoring va erta ogohlantirish tizimini joriy etish. Big Data va mashinaviy o'rganish texnologiyalaridan foydalanib, depozitlar oqimidagi noodatiy o'zgarishlarni aniqlash, mijozlar mablag'larining chiqib ketish ehtimolini baholash

hamda likvidlik risklari bo'yicha rahbariyatga tezkor axborot taqdim etish taklif etiladi. Bunda mijozlarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish va modellar ishonchligini nazorat qilish muhim hisoblanadi.

Umumiy xulosa sifatida, Basel III talablarini banklarning ichki ma'lumotlar tahlili bilan uyg'unlashtirish O'zbekiston tijorat banklarida depozitlar barqarorligini chuqurroq baholash, likvidlik risklarini oldindan aniqlash va resurs bazasini samarali boshqarish imkonini beradi. Taklif etilayotgan RDSI indeksi, tranzaksion hisobvaraqlar monitoringi va stress-test mexanizmlarini joriy etish banklarning moliyaviy barqarorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Mazkur mexanizmlar amaldagi milliy prudensial talablar bilan muvofiqlashtirilgan holda qo'llanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Basel Committee on Banking Supervision. Basel Framework: Liquidity Coverage Ratio (LCR), LCR40 — Cash inflows and outflows. Bank for International Settlements.
2. Basel Committee on Banking Supervision (2013, 2014; amaldagi Basel Framework)
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2024a, 2024b) ma'lumotlari.